

Bir İmparatorluk Entelektüeli Olarak Ahmet Mithat

Tanzimat nesli Türk aydınlarının fikir adamlığı kimliklerinin, edebiyatçı hüviyetlerinden daha kuvvetli/muteber olduğunu kabul etmek gerekir.

Mesela Fransız İhtilali'nin toplumlar üzerindeki etkisinden hareketle *hürriyet/liberté* fikrini Osmanlı yönetimi ve sosyolojisine adapte etmenin yollarını arayan, bunun için hürriyet mefhumunu tüm teferruatı ve çeşitleri ile inceleyen, *meşrutiyet/constitutionalism* kavramı üzerinden İngiltere'deki *parliament*'in kurumsal fikrini Osmanlı idaresi ve cemiyetine *usûl-i meşrevet* ve *şûrâ-yı ümmet* anlayışı içerisinde tatbik edilebileceğini ve bu yönetim tarzının zaten İslam devlet geleneğinde var olduğunu *compromis* bir duruşla savunan, fert, değer, etik, iktisat ve medeniyet gibi *beşerî ilimler/studia humanitatis* üzerinde kafa yormuş, kalem oynatmış, *terakki* fikrine gönülden inanmış ve Tanpınar'ın ifadesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşama çarelerini tüm yönleriyle arayan Namık Kemal'i düşünelim.

Fransız oryantalist Ernest Renan'ın 29 Mart 1883'te Sorbonne Üniversitesinde verdiği *L'islamisme et la science* (İslamizm ve Bilim) adlı konferansında dile getirdiği ve bütün bir oryantalist söylemin temel argümanı olarak İslam toplumlarında teorik anlamda bilimsel düşüncenin gerçekleşmediği iddiasını adeta sloganlaştıran meşhur "*İslam terakkiye mânidir*" tezine karşı "*Renan Müdafaaamesi*"yle dikilen bu abidevi münevveri, Dilâşub'un, Ali Bey'in paltosunu giydiği için Ali Bey zannedilerek Mahpeyker tarafından öldürülmesi gibi Orta Çağ mesnevi/romanslarını anımsatan bir sonla biten ve türünün ilk örneği olma özelliğinden başka bir edebî bir değeri olmayan *İntibah*'ın müellifinden ibaret düşünmek, bu büyük entelektüelimize büyük haksızlık olacaktır.

Akıl kavramını hayatının ve fikir dünyasının temelini yerleştirmiş ve yeni insan/yeni toplum yapılandırmasında akli *ana güç/etymon spiriüel* olarak ele alarak Weber'in 1921'de *Wirtschaft und Gesellschaft'ta* kullanacağı tabiriyle Osmanlı'da bir *pozitif toplum* ideali kuran, Tanzimat Osmanlı'sının adeta Immanuel Kant'ı misyonu ve Horatius'un Lt. *Sapere aude* nidâsıyla *akıl* mefhumunu anlatmaya adanmış, *Dîvân*'ının ilk münacatında gördüğümüz "*Vahdet-i zâtına aklımca şehâdet lâzım*" mısrasından hareketle inanç algısı ve iman metodolojisinde Maturidi'nin *Kitabü't-tevhîd*'inde Kur'ân ayetlerine dayandırdığı akılcılık fikrinin esası olan "*İnsan, Allah'ı ancak akıyla bilebilir.*" düsturuna sıkı sıkıya bağlı olan Şinasi'yi sadece türünün ilk örneği olan, sahnelenmek değil okunmak için yazılan ve yine Tanpınar'ın ifadesi ile hemen hemen mevzusuz denecek kadar basit olan *farce/kaba komedi* tarzındaki *Şair Evlenmesi* tiyatrosuyla anmak, fikir tarihimizin bu akılcı münevverini hak ettiği kıymetten mahrum bırakmaktır. Bu isimleri ortaya koydukları fikrî müktesebat ile arttırmak mümkün. Hatta edebî kimliği olan hemen hemen tüm Tanzimat nesli Türk aydınlarını salt edebiyatçı olarak değil birer entelektüel, mütefekkir, münevver hüviyetiyle görmek, edebiyatın, bu isimlerin Tanzimat'la başlayan yeni siyasi, sosyolojik, epistemik ve iktisadi sürece dair kafa yordukları bütüncül aydın refleksinin bir sadece bir parçası olduğunu ifade etmek gerekir.

Tanzimat sürecinde yeni toplum inşasında taşın altına elini koymaktan geri durmayan, adeta bir toplum mühendisliği tavrıyla kalemine sarılmış fakat edebiyatçı hatta romancı kimliğine çok daha fazla aşina edildiğimiz aydınlarımızdan birisi de Ahmet Mithat'tır. Ahmet Mithat'ı romancı olarak tanımamızdaki en önemli faktör, kendisinin muasırı pek çok aydına nazaran çok daha fazla edebî eser/roman kaleme almış olmasıdır. Ahmet Mithat'ın yazarlık hüviyeti, eserlerinin edebî değeri, tekniği ile ilgili çalışılmış oldukça güçlü bir literatür bulunmaktadır.

Asıl ismi sadece Ahmet olan yazara *Mithat* ismi, 1864'te girdiği Tuna Vilayeti Mektubî Kaleminde gösterdiği başarıya istinaden alaka ve takdirini kazandığı Mithat Paşa tarafından mahlas olarak verilir. Otodidakt bir kişilik olarak karşımıza çıkan Ahmet Mithat'ın yazarlığı ile ilgili fikir verici en hülasa ve en güzel tespiti Ahmet Hamdi Tanpınar yapmıştır. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* eserinde Ahmet Mithat'ı Namık Kemal ile mukayese eder ve Namık Kemal'in daima münevver bir kalabalığa hitap ettiğini, en yalnız bulunduğu anda bile birtakım idealler ve huzursuzluklar aşılacağı bir okuryazar kitlesinin karşısındaymış gibi davrandığını söylerken, Ahmet Mithat'ın ise bir zamanlar aktar çıraklığı yaptığı Mısır Çarşısı esnafının içinde, onlarla yarenlik edermiş gibi yazdığını ifade eder. Ahmet Mithat'ın romancılığı ve edebî kişiliği ile ilgili yapılan çalışmaların fazlalığı bizi onun salt edebiyatçı olduğu gibi bir vehme düşürdüğünü ve bu suretle neredeyse tüm Tanzimat nesli aydınları ile aynı makus kaderi paylaştığını ifade etmeliyim. Mesele bu noktada edebî mahiyetli çalışmaların yapılması değil, Cumhuriyet neslini etkilemiş ve Cumhuriyet sosyolojisine entelektüel ve fikrî miraslar bırakmış bu isimlerin mütefekkir kişiliklerinin ve fikrî müktesebatlarının eksik bırakılmasıdır. Zira Tanzimat nesli aydınlarının kalemlerinden çıkan romanlarında her ne kadar Batı tesiri hatta taklidi açık bir şekilde görülse de söz konusu romanlar ve başka edebî ürünler sadece taklit yoluyla değil, diğer taraftan bu aydınların savundukları, uzlaştırdıkları, zihinsel bir süreç içinde sistematize ettikleri epistemik, felsefî, sosyolojik yani bütüncül entelektüel birikimlerinin üzerinde inşa edilmiştir.

Ahmet Mithat'ın fikrî müktesebatını, zihinsel ve entelektüel tavrını bize gösteren en önemli kaynak bizzat kendisi tarafından 1871'de çıkarılan, onuncu sayısından sonra Meclis-i Maarif kararıyla izinsiz olduğu bahanesi ile bir sene sonra, 1872'de neşri iptal edilen ve kendisinin de Rodos'a sürülmesinin sebeplerinden biri olan *Dağarcık* dergisidir. Batı'dan gelen felsefî fikirlere epey ilgiyle yaklaşan Mithat Efendi, burada pek çok çeviri ve telif yazı kaleme almıştır. *Dağarcık* dergisinin genel muhtevasına baktığımızda felsefenin yanı sıra bilim, hukuk, tarih, botanik ve zoolojiye dair yazıların olduğu geniş bir perspektife sahip olduğu görülmektedir. Örneğin derginin son sayısında yosunlar ve arılarla ilgili dahi ciddi bilimsel üslup ve teknikle kaleme alınmış yazılar bulunmaktadır. Burada üzerinde durulması gereken önemli nokta ise tüm bu repertuarın halkın anlayacağı dilde hazırlanmış olduğudur. Bu suretle Ahmet Mithat'ın *Dağarcık*'ı ile Münif Paşa'nın çıkardığı *Mecmua-i Fünûn* dergisi, dil, bilişsel seviye ve halkı muhatap alan üslubu ile ortak paydada buluşmaktadır.

Dağarcık dergisinin Osmanlı basın hayatı içerisindeki önemi, Osmanlı popüler felsefe ve en önemlisi materyalist yayın camiasında öncü konumunda olmasıdır. Ahmet Mithat'ın yazılarına ve romanlarına genel bir nazarla yaklaşıldığında kendisinin antimateryalist bir zihin dünyasına sahip olduğu fikri hepimizde oluşmuştur elbet. Fakat *Dağarcık*'ı çıkardığı dönemlerde durum biraz daha farklıdır. Tanzimat'ın tanımlanmamış, belirsiz kültürel ve zihinsel iklimi içerisindeki kafa karışıklıklarının genel Osmanlı efkâr-ı umumiyesine olan etkisini dikkate aldığımızda o dönemde henüz otuz yaşına gelmemiş genç bir aydının maruz kaldığı zihinsel ve ruhsal buhranın gayet tabii olduğunu düşünmek durumundayız. Bir de Mithat Efendi'nin zihinsel ve fitri hususiyetlerini göz önüne aldığımızda bu fikrî değişimin yadırganacak bir durum arz etmediği görülecektir. Zira Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'ndeki "*Nâmık Kemal'in Yanı Başında Ahmet Mithat Efendi*" bölümüne Ahmet Mithat'ın başlangıç yıllarında hayatıyla

eserlerinin sıkı sıkıya bağlı olduğunu, Tanzimat nesillerinde fikir ve eserlerin şahsi bir macera çeşnisi ile geldiğini, Mithat Efendi'nin de gerek yetiştiği muhit gerek hayatının ilk devrelerindeki tesadüfler itibarıyla bu şahsi macera duygusunun daha kuvvetle göze çarptığını ifade etmektedir. Tanpınar'a göre onun eserlerine hayatından girmek, bu eserleri yakalamak ve anlamak için oldukça faydalı bir yöntemdir.

Dağarcık'ta hem yakın çağdan hem de antik dönemden pek çok Avrupa ve İslam entelektüellerinin isimlerini görmek mümkündür. Bunların başında Voltaire, Jacques-Benigne Lignel Bossuet, Diyojen, Antisthènes, Sokrates, Fénelon, Bacon, François-René de Chataubriand, Thales, Platon, Pisagor, Chilon, Kleobulos, Solon, Periander, Fahreddin Râzî, Hipokrat, Paulus, Aegineta, Galileo, Nasreddin Tûsî, İbn-i Aklem, İmam Ebrehî, Ali Kuşçu, Farâbî ve İbn Sînâ gibi gerek Batı gerek Doğu zihin tarihlerinde büyük felsefi ve bilimsel argümanlar ortaya koymuş, adeta devrim niteliğinde söz söylemiş bilim adamları, entelektüeller ve filozoflar gelmektedir. *Dağarcık*'ın manifestosunda derginin maksadı olarak Osmanlı halkında iyi düşünme, hal ve hareketlerde hâkim olan güzel vasıfları ortaya çıkarmak gibi gayelerin olduğunu düşünürsek dergisinde bu kadar muhtelif ve zengin bir entelektüel perspektiften bahsediyor olmasının pragmatik sebebinin, Osmanlı halkının bu isimlere aşinalığını sağlamak olduğu tahmin edilecektir. Fakat Ahmet Mithat'ın fikrî müktesebatını etkilemiş, onu zihinsel bir maceraya sevk etmiş ve İslam ontolojisi ile bir *compromis*/uzlaşma yapmaya zorlamış, dergide kendisinden övgülerle bahsetmiş ve Osmanlı halkının ilk defa Ahmet Mithat sayesinde adını duyduğu isim, On sekizinci asrın Fransız doğa bilimcisi olan ve evrim konusunda yaptığı çalışmalarla bilinen Jean-Baptiste Lamarck'tır. Ahmet Mithat, Lamarck'ın ismini Osmanlı zihin literatüründe ilk defa zikreden olmakla birlikte onun sayesinde modern anlamda evrimden bahseden ilk Osmanlı entelektüelidir.

Lamarck, bir Fransız askeri olup aynı zamanda doğa bilgini, akademisyen ve Charles Darwin'den önce evrimi/*evolution* en ayrıntılı şekilde ele alan bilim insanıdır. 1 Ağustos 1744'te Kuzey Fransa'daki Picardie'nin Bazentin kasabasında doğmuş ve 18 Aralık 1829'da Paris'te ölmüştür. Bitki ve hayvan örneklerinin bilgili uzmanların kontrolünde sınıflandırılmasını ileri süren modern müze koleksiyonculuğu kavramını ilk ortaya atanlardan olan Lamarck, kendi döneminin ilk büyük botanikçisi olup 1778'de ilk eseri olan *Flore François* adlı eserinde Fransa'da yetişen bitkileri sınıflandırmış, 1809'da yazdığı *Philosophie zoologique/Filozofi Zoolojik* isimindeki kitabında canlıların bir asıldan türeyebileceğini iddia etmiştir. *Soybilim*, *Dönüşüm* ve *Transformizm* teorilerinin de öncüsü olan Lamarck'ın öne sürdüğü tabiattaki varlıkların *kendiliğinden türeme* ve *canlı türlerinin bir şekilden başka bir şekle dönüşme* teorileri *Lamarckisme/Lamarckizm* adıyla bilimsel ve felsefi bir akım olarak devam etmiştir.

Ahmet Mithat, *Dağarcık*'ta bu Fransız bilim adamından o kadar övgüyle bahseder ki ona duyduğu fikrî muhabbet Mithat Efendi'yi Lamarckizm'in verileri ile İslami esasları birleştirmeye teşvik eder. Ahmet Mithat, *Kur'ân* ve hadisten hareketle Lamarck'ın tezlerine ve Lamarckizm'in teorilerine dayanak aramaya çalışmıştır. Bu uzlaşmacı çalışmaları sebebiyle Beşir Fuat tarafından "usta" olarak lanse edilen Ahmet Mithat, Lamarck etkisiyle materyalist bir temayül göstermiş olsa da bu ilgi materyalizm teolojik neticesi olan ateizm seviyesine çıkmamıştır. Aksine Ahmet Mithat, Lamarck'ın evrim ve varoluş ile ilgili teorilerini İslam akaidi ve İslam ontolojisi ile uzlaştırma yoluna gitmiş, *Kur'ân* ve hadisi kullanarak Lamarck'a

meşruiyet kazandırmak için gayret etmiştir. Örneğin, *Dağarcık*'ın ikinci sayısında *İnsan-Dünya'da İnsan'ın Zuhûru Üzerine* isimli yazısında Ahmet Mithat, insanın diğer hayvanlardan farkı olmadığını ifade etmiş, insanın zuhuru meselesinde dinî ve bilimsel iki yaklaşımın olduğunu, kendisinin bilimsel yaklaşımdaki pürüzleri ayıklayarak dinî referanslarla birlikte okuyucuya aktaracağını belirtmiştir. Ahmet Mithat insanın, ten ve saç renklerinin, genetik özelliklerin ve çevrenin etkisiyle şekillendiğini, diğer canlılar gibi ilerleme/tekâmül sürecine dahil olduğunu belirtir. İnsanların orangutanlarla olan benzerliği üzerinde epeyce duran Ahmet Mithat, bu meseleyi Lamarck'ın izinden gittiğini ifade ettiği Mösyö De Baye isimli birinin söylemleri üzerinden *Dağarcık*'taki "*İnsan*" makalesinde şöyle izah etmiştir:

"Herkesin kendince bir tecrübesi ve tecrübesine göre bir düşüncesi vardır ya? Ben kendi tecrübelerime ve kendi fikirlerime göre bu babda şunu demek istiyorum ki: İnsanları nesnastan getirmek için tabiatın zihnini teşvişe hacet yoktur. Şimdi derece-i kemalde gördüğümüz insanları ayrıca ve başkaca bir nev' nesnas olmak üzere kabul eylesek ne mâni vardır? Zaten nesnas bir sınıftan mı ibaret? Bunların sunûf-ı müteaddidesi var. Hatta Mösyö De Baye'nin dahi nazar-ı dikkatinden kaçamamış olan kuyruklu insanlar (Afrika bedevilerinden bazı kuyruklu insanlar dahi görülmüştür ki buna dair ileride Dağarcığımız bazı malumat-ı garibe verecektir) dahi nesnasın insana veyahut insanın nesnasa daha yakını demek değil midir? Binaenaleyh insanın bugünkü gün gördüğümüz haliyle bir nev' nesnas olmak üzere kabul edebiliriz." (*Dağarcık, İnsan*)

Kendisine yapılan eleştirilere ve "*insanın atalarını yine bir insan yerine maymun neslinde aramaya mecbur muydu?*" gibi manidar sorulara şu yanıtı vermiştir:

"Lamarck'ın insanların atası olarak maymunları göstermesine itiraz edenler bu konuyu etraflıca araştırdıklarında itiraz edemeyeceklerini anlayacaktır" demektedir. "Asya ve Afrika çöllerinde ve Avustralya ve Amerika'da insan türünden bazılarının nesnaslardan farksız olduğunu gördüğümüzden, birinci atalarımızın nesnaslar olduğu fikri kimsenin gücüne gitmemeli..." (*Dağarcık, İnsan*)

Ahmet Mithat'ın, *Dağarcık*'taki yazılarında bilhassa Lamarck'ın evrim görüşleri ile İslam ontolojisi ve İslam akaidi arasında bir uzlaşma sağlamayı istediğinden bahsetmiştim. Bu entelektüel arzuyu *Dağarcık*'ta yazdığı çeşitli makalelerinde görmek mümkün. Fakat evrime ve varoluşa dair söz konusu görüşlerin İslam'a aykırı olmadığı yönündeki görüşlerini ekseriyetle, yazılarına gelen eleştirilere cevap niteliğinde kaleme aldığı makalelerde şahit olmaktadır. Örneğin *Dağarcık*'ın sekizinci sayısında yer alan *Zuhûr-ı Mu'teriz* başlıklı yazı tam da yapılan eleştirilere cevap mahiyetinde kaleme alınmış bir yazıdır. Bu yazısında İslam'ın bilime kesinlikle engel olmadığını hatta teşvik ettiğini ifade eden Ahmet Mithat, *Dağarcık*'ta aktardığı ya da telif ettiği hiçbir yazının İslam ile ters düşmediğinin, bu yazıların İslam ile çelişme ihtimaline karşı hassasiyetle kaleme alındığının ve bu tarz akaide mugayir olacak yazıları yayımlamaktan özellikle imtina ettiklerinin üzerinde büyük bir titizlik ve vurguyla durur. Aynı zamanda bu eleştirilere karşı verdiği cevaplarda daha etkili bir tavır ortaya koymak için Lamarkist görüşlerini, Fahrettin Râzî, Nasreddin Tûsî, İmam Ebrehî, Farâbî ve İbn Sînâ gibi İslam entelektüellerinin ve din alimlerinin referanslarıyla sentezlemiştir. Fakat *Dağarcık*'ın son sayılarına doğru kamuoyundan gelen eleştiri okları o kadar artmıştır ki dergi son sayılarında görüş ve fikir sunma gayesiyle değil, gelen eleştirilere cevap verme güdüsüyle bir savunma dilekçesi mahiyetine bürünmeye başlar. *Basîret* gazetesinde, İshak Efendi isminde ulemadan bir zat tarafından kaleme alınan yazıda Ahmet Mithat doğrudan doğruya "küfür" ile itham edilir.

Her ne kadar kendisini dinsizlikle suçlayanlara karşı ayetler ve tefsirler ile karşılık vermeye gayret etse de efkâr-ı umumiye nezdinde yayılmış menfî itibarı sebebiyle Ahmet Mithat, *Bir Hâkim ile Avukatın Muhâveresi* başlıklı yazısında Avrupa hukuk sistemi hakkında yaptığı bir mülâhazada “ıdam” meselesini ele aldığı için aynı kitle tarafından “*şeriatı karşı çıkan kâfir*” yaftasını yemekten kurtulamayacaktır.

Ahmet Mithat'ın 1871-1872 yıllarında on sayı olarak çıkardığı *Dağarcık*'ta ifade etmeye çalıştığı Lamarck'tan mülhem ve İslam ile uzlaştırmacı materyalist fikirlere olan eleştiri furçasının etkisi, derginin kapatılması ve kendisinin de Rodos'a sürgün edilmesi ile neticelenir. 6 Nisan 1873'te tutuklanır, 10 Nisan'da da İstanbul'dan sürülür. 1876 yılında Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve Sultan Beşinci Murat'ın cülusu şerefine affedilmesiyle 11 Haziran 1876'da İstanbul'a geri gelir. Bu yaşananlardan sonra doğal olarak farklı bir Ahmet Mithat ile, daha doğrusu hepimizin tanıdığı muhafazakâr ve didaktik Ahmet Mithat ile karşı karşıya kalırız. Artık otuzlu yaşların ortalarına erişen ve üç dört sene öncesine kadar savunduğu, Kur'ân, hadis ve İslam filozoflarının teorilerini referans alarak İslam akaidi ile uzlaştırmaya çalıştığı materyalizm ve evrim konuları ile arasına ciddi mesafeler koyan Ahmet Mithat, Amerikalı bilim insanı, filozof, hekim ve tarihçi John William Draper'ın 1874 yılında pozitivist, materyalist ve evrimci bir bakışı açısıyla kaleme aldığı *History Of The Conflict Between Religion And Science* adlı meşhur eserini 1895 ve 1900 yılları arasında, Devr-i Hamit'in ve istibdadın en tumturaklı zamanlarında bizzat kendi kurduğu *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde, eklediği reddiyelerle tefrika halinde yayımlayacak kadar fikrî bir değişime uğrar. Artık Ahmet Mithat'a göre materyalist, evrimci ve pozitivist fikirler İslam'ın külliye karşısında ve topluma zarar verici mahiyettedir. Zamanında Harputlu İshak Efendi'ye takındığı filozof tavrına karşı İshak Efendi'nin yönelttiği “sahte filozof” eleştirisine kendisi kadar kurulan Beşir Fuat, 1888'de, intiharından bir sene sonra Mihran Matbaası tarafından basılan mektuplarının birinde Fazlı Necip'e, bir zamanlar “usta” olarak lanse ettiği, bilimsel ve felsefi duruşuna dair övgüler düzdüğü Ahmet Mithat için asla bir filozof olamayacağını ancak Osmanlı'nın içinde olduğu fikrî ve zihnî şartlarda filozof sayılabileceğini söyleyecektir. *Basiret*'teki yazısında Ahmet Mithat için *gereksiz zahmetlere girip, bilgisizce ve gençliğin verdiği toylukla din ile ilgili konuları tartışıyorlar* diyen Harputlu İshak Efendi ise Mithat Efendi'nin elli bir yaşında, John William Draper'ın evrimci/materyalist eserine reddiyeler yazdığını göremeden 1892'de vefat edecektir.

Söğüt, Mart-Nisan 2024, 26. sayı, Ahmed Midhat Efendi Dosyası, s.67-77.

İlteriş H. Kutlu "Bir İmparatorluk Entelektüeli Olarak Ahmet Mithat"

<https://www.fikirtepedi.com/felsefe/bir-impatorluk-entelektueli-olarak-ahmet-mithat/>

(Yayın Tarihi: 1 Haziran 2024).